

L'espoli del patrimoni historicoartístic pirinenc al segle XX: l'Alta Ribagorça¹

JORDI CAMPILLO QUINTANA
Arqueòleg
indi16@hotmail.com

RESUM: L'ESPOLI DEL PATRIMONI HISTORICOARTÍSTIC PIRINENC AL SEGLE XX: L'ALTA RIBAGORÇA

L'article gira entorn de l'anàlisi de les causes que van provocar durant tot el llarg del segle XX i els primers anys del XXI la desaparició d'una part del llegat historicoartístic de l'Alta Ribagorça, si bé tampoc perd de vista com es va manifestar el fenomen arreu de l'Alt Pirineu Català (Alt Urgell, Cerdanya, Pallars Jussà, Pallars Sobirà, Val d'Aran i Alta Ribagorça). Des de les polítiques de venda dels bisbats al col·leccionisme, i de les guerres als robatoris, el treball pretén donar una visió transversal al problema. D'altra banda, l'examen dels casos permet establir quatre períodes diferenciats en funció de la transcendència de determinats fets històrics i de la conjuntura socioeconòmica dels diferents moments.

PARAULES CLAU: Alta Ribagorça, espoli, patrimoni historicoartístic.

RESUMEN: EL EXPOLIO DEL PATRIMONIO HISTÓRICO-ARTÍSTICO PIRENAICO EN EL SIGLO XX: LA ALTA RIBAGORÇA

Este artículo analiza cuáles fueron las causas que provocaron durante el siglo XX y los primeros años del XXI la desaparición de una parte del legado histórico-artístico de la Alta Ribagorça, sin perder de vista cómo se manifestó el fenómeno a lo largo del Alto Pirineo catalán (Alt Urgell, Cerdanya, Pallars Jussà, Pallars Sobirà, Val d'Aran i Alta Ribagorça). Desde las políticas de ventas de los obispados al coleccionismo y de las guerras a los robos, el trabajo pretende ofrecer una visión transversal del problema. Por otro lado, el examen de los hechos permite establecer cuatro periodos diferenciados en función de la trascendencia de determinados hechos históricos y de la coyuntura socioeconómica de los diferentes momentos.

PALABRAS CLAVE: Alta Ribagorça, expolio, patrimonio histórico-artístico.

ABSTRACT: THE PILLAGE OF HISTORICAL-ARTISTIC PATRIMONY OF THE PYRENEES IN THE XXTH CENTURY: THE ALTA RIBAGORÇA

This article analyzes which were the reasons that provoked during the XXth century and the first years of the XXIst the lost of a part of the historical - artistic legacy of the High Ribagorça, without remove how the phenomenon demonstrated along the High Catalan Pyrenees (Alt Urgell, Cerdanya, Pallars Jussà, Pallars Sobirà, Val d'Aran i Alta Ribagorça). From the political sales of the bishoprics to the collection, and from the wars to the thefts, the work tries to offer a transverse vision of the problem. On the other hand, the examination of the facts allows to establish four periods differentiated depending on the transcendency from certain historical facts and on the socio-economic conjuncture of the different moments.

KEY WORDS: Alta Ribagorça, pillage, historical-artistic patrimony.

Aquest article té com a objectiu donar a conèixer alguns dels episodis que van significar la pèrdua d'elements del patrimoni historicoartístic de l'Alta Ribagorça i de pas posar en relleu que aquest fenomen no ha estat, ni de lluny, quelcom de puntual.

Abans de tot, hem de puntualitzar que tractarem sobre l'espoli de material moble: la pintura, l'escultura, el mobiliari antic, els materials arqueològics i paleontològics i el patrimoni bibliogràfic documental. Així mateix, hem donat un enfocament unidireccional al problema: l'espoli originat per comissió, és a dir, el provocat per una conducta activa dirigida a sostreure un bé patrimonial al seu legítim propietari. Hem obviat, doncs, les conductes per omissió, allà on s'encabirien moltes de les actituds irresponsables d'administracions, privats i institucions encarregats de la conservació i la protecció de llur patrimoni.

Per tal de documentar el treball hem hagut de recórrer a diverses fonts d'informació que podem dividir en dos grans grups: fonts escrites i fonts orals. Dins de les primeres, les fonts escrites, trobem els fons d'hemeroteca, els fons arxivístics, els fons bibliogràfics, els fons estadístics i les noves tecnologies, així com la informació en xarxa. El segon grup, el de les fonts orals, es nodreix d'entrevistes realitzades a testimonis d'episodis històrics, víctimes i autors de robatoris d'obres de caire historicoartístic, tècnics en patrimoni cultural, policies especialitzats, etc.

Val a dir que per al cas de l'Alta Ribagorça la font més enriquidora ha estat les entrevistes i les comunicacions orals, si bé també mereixen una especial atenció els fons d'hemeroteques periodístiques d'àmbit comarcal, com les dels diaris *El Diario de Lérida*, *La Mañana* i *El Diari Segre*, així com el fons arxivístic del bisbat d'Urgell. Malgrat tot, per a l'estudi dels fets hem hagut de fer front a dos handicaps importants: la manca d'estudis d'aquesta temàtica¹ i la impossibilitat d'accedir al fons judicial del partit judicial de Tremp.

Pel que fa al volum d'informació procedent de les fonts esmentades, durant la primera meitat del segle XX, i fins ben entrats els anys seixanta, el material és bastant escàs. És a partir dels anys seixanta quan el volum del

1. Només l'obra de mossèn Jesús Castells *El Martiriologi de l'Església d'Urgell* tracta exclusivament, en el capítol "El martiri de les coses", la destrucció del patrimoni artístic del bisbat d'Urgell durant els aldarulls de l'inici de la Guerra Civil espanyola.

material augmenta exponencialment amb l'oferta dels mitjans de comunicació, les entrevistes, etc.

Un cop valorat el gruix de la informació, ens vam adonar que existien certes diferències en funció del moment del segle en què s'havia comès l'espoli. És a dir, era factible diferenciar moments o èpoques dins del segle XX i, fins i tot, en alguns casos, l'inici o final d'algun període coincidia amb algun fet històric rellevant. Per tot això, el treball es pot estructurar per períodes atesa la següent periodització: a) dels inicis de segle XX fins a 1936; b) de 1936 als inicis dels anys seixanta; c) dels inicis i dels anys seixanta fins al 1984; d) les darreres dues dècades (1985-2004).

DELS INICIS DEL SEGLE XX FINS A 1936

El primer període abasta des dels inicis del segle XX fins a mitjan any 1936, moment en què esclata la Guerra Civil espanyola. El període es caracteritza per una redescoberta de la muntanya i, en aquest aspecte, hi tindrà un pes fonamental el corrent cultural de la Renaixença. Aquest moviment sociocultural que es desenvolupà a Catalunya a partir de mitjan segle XIX va significar la revifalla del nacionalisme català a tots els nivells. Promourà, entre d'altres, el coneixement del territori i la recuperació del passat medieval de Catalunya, com a eina de patriotisme.

Es fomentarà el moviment excursionista i es crearan les primeres societats excursionistes com el Centre excursionista de Catalunya que inicià les expedicions de recerca entre el 1886 i el 1891. Es recorreran el llocs més recòndits de la geografia catalana i revaloritzaran un patrimoni cultural pirinenc fins aleshores oblidat. Paral·lelament, es creen els primers museus de concentració entorn de la ciutat de Barcelona, com el Museu Episcopal de Vic el 1891, també la Junta Municipal de Museus i l'Institut d'Estudis Catalans, responsables en gran mesura de la redescoberta de l'art medieval català. A partir d'aquest moment, els objectes i les creacions artístiques de les poblacions pirinenques d'antuvi es convertiren en elements cobejats per museus, antiquaris i col·leccionistes que pugnarán entre ells per incloure'ls en les seves respectives col·leccions.

En conseqüència, el panorama del patrimoni historicoartístic pirinenc durant els tres primers decennis del segle XX es transformarà i ens oferirà una doble lectura:

- 1) Un factor positiu, relacionat amb el descobriment i, en alguns casos, salvament de determinades obres artístiques, objectes tradicionals, costums, rondalles, danses, etc. que durant segles havien restat condemnats a l'oblit.
- 2) Un factor negatiu, produït per l'extraordinària migració del patrimoni cap a altres zones geogràfiques, tot plegat en relació amb l'aparició d'importants col·leccionistes i antiquaris i a la fundació dels primers museus de concentració entorn de la ciutat de Barcelona.

En aquest punt l'Església, la institució que posseïa el major dels fons artístics, es va veure immersa en tot un cúmul de vendes de qüestionable moralitat però de total legitimitat jurídica. Tot i no poder parlar d'espoliació en aquests casos, sí que volem deixar constància de determinades vendes que van ser criticades en el seu moment i al llarg del temps; concretament, d'algunes d'aquelles que van afectar l'Alta Ribagorça. Són:

Boí: Pintures murals. Actualment al Museu Nacional d'Art de Catalunya MNAC.

Font: ADU, expedients governatius. "Enajenación pinturas murales". Caixa 112, expedient 1 i Junta de Museos de Barcelona 1954, pp. 37-38.

Durro: Frontal i una imatge. Actualment al Museu Nacional d'Art de Catalunya MNAC.

Font: ADU, expedients governatius. "Enajenación frontal e imagen". Caixa 112, expedient 1 i Junta de Museos de Barcelona 1954, p. 36.

Taüll: Lot de pintures i un banc romànic. Font: ADU, expedients governatius.

"Enajenación varios (pinturas, banco románico)". Caixa 112, expedient 1. Any 1933.

Taüll: Pintures de Santa Maria de Taüll. Font: ADU, expedients governatius.

"Enajenación pinturas murales Sta. María de Áneu".(sic) Caixa 112, expedient 1.

No van ser, però, les vendes, les úniques responsables de l'èxode del patrimoni historicoartístic pirinenc. Estratègies diverses recollides en algunes publicacions² ens mostren una actitud més que reprovable a nivell ètic i, fins

2. La primera, de caràcter biogràfic, és de l'artista i col·leccionista Frederic Marès i es titula *El mundo fascinante del coleccionismo y de las antigüedades. Memorias de la vida de un coleccionista*. La segona, de Josep Pla, correspon al capítol "Tres biografies" dins de la seva *Obra Completa*, volum X.

i tot, legal d'alguns antiquaris, col·leccionistes, restauradors, responsables de museus, etc. que recorrien els Pirineus a la recerca de peces artístiques, destinades al comerç incipient que es desenvolupava a la ciutat de Barcelona, d'una banda, o als fons dels seus museus, de l'altre.

Des d'intentar guanyar-se la confiança de capellans o particulars per a obtenir peces a preus molt inferiors als del mercat, passant per enganyar o robar directament els propietaris, fins a cobrar en peces artístiques tasques de restauració -aquest seria el cas de cinc figures d'un Davallament de la Vall de Boí (Marès 2000, p. 236)-, van ser algunes de les tàctiques més utilitzades per obtenir patrimoni artístic moble.

Entre els objectes més cotitzats destacaven els propis del parament tradicional de la llar que a la ciutat tenien una fàcil i molt rendible sortida entre col·leccionistes de classes benestants i d'antiquaris. Entre les peces "estrella" del moment es comptaven els objectes d'art popular, i concretament les ceràmiques catalanes dels segles XVII i XVIII.

La investigació en aquests tres primers decennis ve condicionada, en gran mesura, per una manca d'informacions. No disposem de dades objectives i, malgrat tot, estem convençuts que els actes comesos contra el patrimoni no devien ser ocasionals. La potenciació i la consolidació dels mercats d'antiguitats de les grans ciutats estatals i estrangeres i de les cases de subhastes internacionals van recórrer, de ben segur, a productes d'origen més que dubtós, com es desprèn d'algunes de les fonts que hem consultat.

DE 1936 ALS INICIS DELS ANYS SEIXANTA

El segon període s'enceta amb els aldarulls que donen inici a la Guerra Civil, el juliol de 1936, i que van significar, tant a nivell quantitatiu com qualitatiu, la destrucció més important que ha patit el patrimoni cultural, especialment el de caràcter religiós, al nostre país.

Si bé la magnitud de la destrucció ja representaria un estudi propi, nosaltres hem apostat per incloure dins d'aquest tot el període posterior a la Guerra Civil i fins als inicis dels anys seixanta, ja que es tractarà de les repercussions directes del conflicte bèl·lic. Serà l'època de postguerra un període caracteritzat per la precarietat econòmica que, a la seva vegada, es traduirà en desprotecció i desemparament general del patrimoni artístic.

El cop d'estat del 18 de juliol desencadenà una persecució sense precedents contra l'Església, ja que, segons les forces anarquistes, era còmplice de la sublevació militar que havia tingut lloc al nord de l'Àfrica contra el govern legítim de la República. Tot plegat culminarà en una campanya propagandística contrària a l'Església que es traduirà en la persecució de capellans i la destrucció i apropiació sistemàtica dels béns eclesiàstics, entre els que es comptava el patrimoni artístic. La crema d'esglésies amb el seu mobiliari o la destrucció dels objectes de culte es van convertir en un fet habitual, un fet al qual tampoc van escapar algunes col·leccions privades d'art amb peces amb simbologia religiosa.

En aquest sentit, en poc més de tres mesos, la major part del patrimoni historicoartístic de l'Església d'arreu de Catalunya va sucumbir sota les mans d'elements incontrolats del moviment anarcosindicalista: "*no les queda un altar en pie; no existe un títere con cabeza de esos que se colocan en los retablos*"³ (Castells 1975, p. 255).

En un intent desesperat per protegir el patrimoni cultural de les agressions a què estava sent sotmès, la Generalitat promulga els coneguts Decrets d'Incautació, obra del Conseller de Cultura Ventura Gassol, i que perseguen una doble finalitat: protegir i conservar el patrimoni de l'Església i dels particulars de les forces anarquistes i recuperar els objectes de les mans d'aquells i retornar-los als amos un cop es normalitzés la situació (Mayol 1971, pp. 39-40). Els decrets desplegaven el seu àmbit territorial a tot Catalunya i confiaven als alcaldes i a les forces polítiques locals la custòdia i la salvaguarda del patrimoni dels seus municipis (Article únic del Decret publicat el 23 de juliol de 1936 i articles 2 i 3 del Decret del 24 de juliol de 1936).

L'organització del salvament prengué forma amb la creació del Servei de Patrimoni Artístic de Catalunya i la Comissaria General de Museus els quals, en coordinació amb els batlles, havien d'organitzar la recollida i el lliurament de "tots els materials i objectes d'interès pedagògic, científic, històric, arqueològic, bibliogràfic i documental que es trobin situats als edificis o locals d'institucions públiques del territori de Catalunya⁴," evitant els saqueigs i

3. La citació original prové del rotatiu *Solidaridad Obrera* i correspon al dia 28 de gener de 1937.
4. Extracte de l'article primer del Decret de data 24 de Juliol de 1936, signat per l'Honorable Conseller de Cultura Ventura Gassol.

la sortida d'obres de les poblacions sense l'autorització expressa del govern català.

A més a més, s'organitzaren els Serveis de Salvament del Patrimoni, que tenien com a missió la incautació de les obres de privats o de l'Església i traslladar-les a lloc segur. Els primers treballs de salvament van córrer a càrrec de Josep Folch i Torres i Pere Bosch i Gimpera, directors del Museu d'Art i del Museu d'Arqueologia respectivament (Gudiol 1987, p. 91) i de l'arquitecte Josep Maria Gudiol. Aquest últim es desplaçà per les esglésies pirinenques, juntament amb l'antiquari Josep Bardolet, i confirmà el bon estat estructural de les grans esglésies de Taüll i de Boí, de les quals només trobaren a faltar el mobiliari, part del qual ja havia estat prèviament traslladat a Lleida (Gudiol 1987, p. 112). Malauradament, però, en altres ocasions l'ajuda arribà massa tard i algunes peces de gran valor historicoartístic i, fins i tot, sentimental van ser destruïdes sense que es pogués fer res per elles: seria el cas del Crist de Durro i el de Nostra Senyora de Caldes de Boí.

Coincidint amb el final de la Guerra, s'elaboraren censos, no sempre objectius ni fiables sobre monuments i obres d'art destruïdes o desaparegudes. En aquesta línia, el fiscal del Tribunal Suprem va instruir el 1940 la *Causa General*⁵ que tenia com a finalitat recollir els fets delictius comesos en el territori nacional durant l'anterior govern republicà: des dels assassinats comesos pel govern "roig", a la identificació dels culpables, però també, els actes comesos contra el patrimoni artístic (Mir i Prats 1992, p. 696-701). Si bé, es tracta d'una font de gran importància, cal sotmetre-la a crítica i analitzar la fiabilitat de les informacions recollides.

Van ser la rapidesa, la violència i la intimidació amb què es van produir els actes vandàlics arreu del territori català per part de grups de radicals, el que va impossibilitar la improvisació de mesures urgents i de major eficàcia per aconseguir una més adient protecció del patrimoni artístic de simbologia religiosa. Segons alguns especialistes, les pèrdues que va patir el bisbat d'Urgell es poden xifrar en un 80% del total del patrimoni religiós.⁶

5. *Causa General. La dominación roja en España. Avance de la información instruida por el Ministerio Público*, Ministerio de Justicia, Madrid, 1943.
6. Informació recollida en l'entrevista realitzada a mossèn Jesús Castells.

No obstant això, i malgrat el clima de terror sembrat pels agents de la CNT-FAI, els episodis de salvament no van ser tan infreqüents i molts veïns es van jugar la pròpia vida per tal salvar determinades obres. De fet, coneixem casos extraordinaris de salvament a la Cerdanya, a les poblacions de Llivia, Montellà o Bolvir: en aquest últim, es va protegir la predel·la d'un retaule que serà retornada sota secret de confessió el 10 de juliol de 1998 (Castells 1998, p. 15; Ribó 1998a: 3, p. Ribó 1998b, p. 10; Santesmasses 1998, p. 10 i Ribó 1998c, p. 15). També tenim constància d'aquest mateix tipus de fets a la Ribagorça i al Pallars Jussà, concretament a Areny de Noguera (Cagigós 2001, pp. 2-3), a Mur (Castells 2004, p. 11) i a Isona, on un veí amagà una talla després de simular-ne la crema (Bonillo 2004, p. 55). A Gavarra, a l'Alt Urgell, retiraren algunes obres en l'impàs de temps que va transcórrer entre el buidat de l'església i la crema que es produí durant la nit.⁷

No hi ha dubte que la destrucció va ser molt intensa, però en vistes d'aquests episodis de salvament i d'algunes informacions facilitades per persones afins al comerç i/o el tràfic d'obres artístiques durant la dècada dels seixanta i setanta⁸ i que qüestionen els números de la barbàrie, no podem sinó deixar oberts un seguit d'interrogants als quals, a hores d'ara, no podem donar resposta: alguns fidels van actuar en defensa de determinades obres amb risc de la seva pròpia vida; va ser un fet més estès del que pugui semblar?, totes les peces que es creuen destruïdes van córrer aquella sort?, la restitució recent, i sota secret de confessió, de peces presumptament destruïdes, respon a actes de salvament per part d'alguns fidels o dels mateixos responsables dels actes vandàlics?

Pel que fa al període de postguerra i fins als inicis dels anys seixanta, es caracteritzarà, a nivell de la investigació, per la manca d'informacions. Malgrat les limitacions documentals, però, sí que podem afirmar que tot el període que segueix el conflicte bèl·lic vindrà marcat per les penúries econòmiques que repercutiren sobre tots els aspectes de la vida diària i també sobre la conservació del patrimoni cultural. Una vegada més, les dificultats econòmiques propiciaran vendes més que criticables entre els fons artístics del bisbat d'Urgell (Prat 2000, pp. 24-33 i Casanova 2000, núm. de plana no visible).

7. Informació oral d'una veïna de Gavarra (Alt Urgell), testimoni dels fets.

8. Informació recollida en l'entrevista realitzada a Erik van de Berghe (Erik el Belga).

DELS INICIS DELS ANYS SEIXANTA FINS AL 1984

El tercer període, de principi dels anys seixanta fins al 1984, no té uns inicis tan clars com l'anterior. No obstant això, durant els primers anys de la dècada dels seixanta coincideixen una sèrie de circumstàncies o fets que tindran una incidència directa sobre el patrimoni. En destaquem la minva progressiva de la densitat demogràfica pirinenca, que comportarà l'abandonament d'alguns pobles i en reduirà d'altres fins a la mínima expressió. També l'obertura de l'Estat espanyol a l'estranger, que donà a conèixer un patrimoni poc valorat i pitjor conservat i l'interès despertat entre els col·leccionistes estrangers que veuen en l'àmbit hispànic un nou mercat per a les seves adquisicions. Davant d'aquesta situació, les autoritats franquistes reaccionen de forma tímida i adopten una actitud més proteccionista envers el patrimoni històric amb la promulgació del Decret del 28 de març de 1963 de revisió del Codi penal de 1944, que implicava una major cobertura legal del patrimoni cultural i es traduïa bàsicament en un augment de les penes imposades. Des d'inicis dels seixanta i fins a mitjan decenni següent es produirà un augment lent i progressiu de les agressions contra el patrimoni. No serà però, fins a l'any 1977, data considerada de referència per als estaments policials, quan el patrimoni cultural estatal pateix un increment de robatoris sense precedents.

Les peces que se salvaren dels estralls de la Guerra Civil: talles, retaules, etc. i que es conservaren als temples restaven a partir d'ara en una greu situació d'inseguretat.⁹ Per pal·liar aquesta situació, els esforços dels bisbats s'orientaven a traslladar puntualment als museus diocesans les peces amb un major interès històric i amb un potencial risc de robatori. Malgrat tot, aquesta actitud profilàctica dels bisbats va topiar, de forma més o menys habitual, amb l'oposició veïnal, que no acabava de veure clares les intencions reals dels bisbats. Un exemple d'això últim, el tindriem a l'església parroquial de Perves,¹⁰ on a finals dels anys seixanta, un veí va creuar el seu tractor davant de la comitiva procedent del Museu Diocesà de Lleida que pretenia retirar el Crist Majestat romànic, que feia alguns anys que era a la rectoria. La seva

9. En aquest punt, ens volíem posicionar i apostar per la importància, davant de tot, de poder conservar les obres artístiques, si bé, la solució òptima és poder-ho fer al lloc per al qual van ser concebudes.
10. Informació facilitada per Robert Badia, veí de Figuera de Perves.

acció no va obtenir els resultats esperats, ja que la peça va acabar formant part del fons del museu lleidatà (Bautista 1982, p. 18).

En definitiva, doncs, l'oposició als trasllats i la deficiència en les mesures de seguretat així com l'aïllament geogràfic d'alguns temples i la reducció extrema de la seva activitat litúrgica, amb misses quinzenals o mensuals, es traduirà en un increment dels robatoris i en la desaparició definitiva d'obres cabdals de la cultura pirinenca.

En un altre ordre de coses, les dècades dels seixanta i setanta vindran marcades per un creixement econòmic arreu de l'Estat espanyol: millora del sector primari, desenvolupament de les activitats turístiques, potenciació del sector terciari i augment de les activitats comercials (Soriano 1993, p. 105). Dins d'aquestes últimes, es desenvolupà i començà a socialitzar-se el mercat de les obres d'art i antiguitats, fins llavors patrimoni exclusiu de les classes més benestants: burgesia i aristocràcia (Lluent 2002, pp. 46-47). Aquest serà un altre factor d'influència en la situació del moment, ja que l'augment de la demanda va comportar l'aparició d'especuladors, que obtenien ràpids beneficis, i de lladres, associats amb ells, que podien aconseguir grans botins sense gaire esforç ni complicació (Lluent 2002, pp. 46-47). En aquest moment, també comencen a aparèixer petits grups especialitzats en el robatori de masies que es desplacen pel territori català a la captura de tot tipus d'antiguitats i d'instruments relacionats amb el parament de la llar de pagès.

Les millores econòmiques també van activar, entre d'altres, el desenvolupament de les segones residències a les comarques de muntanya (Soriano 1993, p. 105), que tindran una repercussió negativa a nivell de patrimoni arqueològic, sobretot, i de les quals tenim constància documental o oral a la Cerdanya.

Pel que fa a l'Alta Ribagorça, només hem estat capaços de documentar dos fets durant aquest període: el de la capella de Santa Llúcia de Perves i el de la capella de la Mare de Déu de les Neus d'Irgo. Aquest és un nombre que cal prendre amb moltes reserves, ja que està condicionat a dos factors: el primer dels quals rau en no haver pogut tenir accés als fons del Jutjat de Tremp, i per tant a les denúncies recollides per aquest tipus de delictes, i el segon, el poc ressò mediàtic, fins i tot a nivell de la premsa comarcal, que desperten aquests tipus de fets. Per tant, tota la nostra recollida i selecció d'informació s'ha vist limitada a les comunicacions orals.

Capella de Santa Llúcia

Els fets van tenir lloc a principis dels anys vuitanta. Els lladres van actuar probablement de nit, van aparcar el vehicle en una petita explanada vora la carretera N-260, passat el poble de Perves i des d'allà es van desplaçar a peu fins a l'ermita i, forçant-ne el pany, van accedir a l'interior. Ningú no es va adonar del robatori fins dies després, ja que l'ermita està situada a uns 150 metres del poble de Perves, no es visitava a diari i només s'hi solia oficiar una missa a l'any.

Els autors dels fets es van endur dues talles de fusta barroques corresponents a Santa Llúcia i Sant Sebastià, així com un petit retaule de cronologia indeterminada. La imatge de Santa Llúcia presentava un forat de bala a l'ull que li va provocar un milicià durant els disturbis del juliol de 1936. S'explica que aquell mateix soldat va perdre la vista poc després en un accident automobilístic al peu del port de Perves, davant de la població del Xerallo.

REFERÈNCIES:

- Basat en les comunicacions orals facilitades per mossèn Joan Mora, capellà al Pont de Suert entre el 1966 i el 2001 i, pel senyor Robert Badia, veí de la població de Figuera de Perves.

Església de la Mare de Déu de les Neus d'Irgó

El robatori es va cometre a principis d'estiu d'algun dels anys compresos entre el 1980 i el 1983, sense que puguem precisar més. Posseïm poca informació sobre el robatori, però sí que podem dir que hi van accedir durant la nit pel camí de Llesp, com ho demostra el fet que, en la fugida, els lladres van perdre un element ornamental sostret al camí que comunica ambdós pobles. El botí estava compost per una imatge barroca de la Mare de Déu del Roser, un nen Jesús de la mateixa època, una custòdia decorada amb una aiguamarina, d'entre 35-40 centímetres d'alçada, un cofre a l'interior del qual es guardaven un calze de plata i la creu del sagrari, així com diversos canelobres.

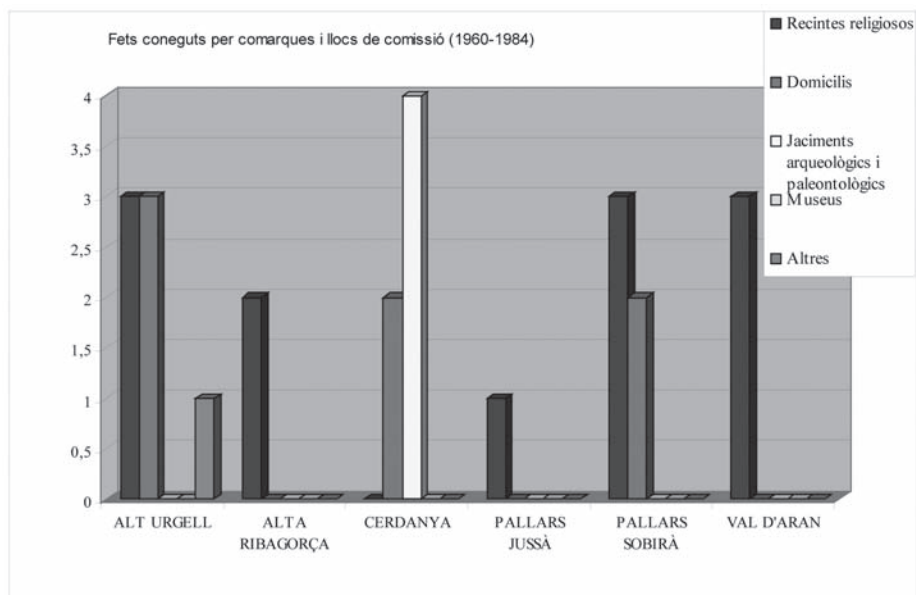
Igual que succeí a la capella de santa Llúcia, els fets es van descobrir uns tres o quatre dies després, ja que aquesta capella està situada a uns dos-cents metres del poble i tampoc no es visitava a diari. Un cop es posaren els fets en coneixement del capellà, aquest desestimà la interposició d'una denúncia donat el temps transcorregut i la poca probabilitat de recuperar els objectes.

REFERÈNCIES:

- A partir de les comunicacions orals facilitades per mossèn Joan Mora, capellà al Pont de Suert entre el 1966 i el 2001 i, pel senyor Joan Palomès, veí de la població d'Irgo.

En conclusió, la dècada dels setanta i els primers anys dels vuitanta van marcar un període nefast per a l'art a nivell internacional. En aquells moments, a Europa, Espanya, França i Itàlia encapçalaven el rànquing dels països més espoliats (Lamet 1980, p. 73).

El Pirineu no escapava a la situació que s'estava donant a la resta d'Europa i la riquesa artística que restava a les esglésies s'enfrontava a uns perills interns i externs a què, en moltes ocasions, no es va saber fer front. En el conjunt de l'Alt Pirineu català hem documentat un total de vint-i-quatre episodis d'espoli per a aquest període dels quals només dos corresponen a l'Alta Ribagorça, la qual cosa suposa un 8'33% del total.

Per llocs de comissió, a tot el territori pirinenc tenim un total de deu espolis que afecten recintes religioses, un 50% dels succeïts. És a dir, la meitat dels actes documentats tenen com a objectiu esglésies, ermites i capelles. Constatem set fets comesos en domicilis particulars que representen el 29'16% del total. Quatre en jaciments arqueològics que suposen el 16'67%, tots ells ocorreguts a la Cerdanya -concretament a la població de Llúvia-. Finalment,

només un correspon a un altre tipus d'indret, concretament a una borda, i que suposa el 4'16% del total.

Del creuament de dades sobre l'espai físic on es produeixen els fets i els anys de comissió d'aquests, se'n desprenen unes dades força significatives, però alhora difícils d'interpretar. Mentre que a les comarques més meridionals, a l'Alt Urgell i al Pallars Jussà, els quatre robatoris a esglésies es produeixen durant la primera meitat de la dècada dels setanta -entre el mes de març de 1972 i el mes de maig de 1975-, els vuit que tenen lloc a les esglésies del Pallars Sobirà, la Val d'Aran i l'Alta Ribagorça, les més septentrionals, es van cometre durant els primers anys de la dècada dels vuitanta, aproximadament entre l'any 1980 i el 1983.

En definitiva, doncs, al Pirineu durant aquest període hem vist com s'hi conjugava una barreja explosiva composta per:

- Unes infraestructures religioses deficientes i sense solució de millora a curt termini.
- Un progressiu despoblament i aïllament dels nuclis habitats i, en conseqüència, una reducció de les activitats religioses.
- Un patrimoni etnològic infravalorat, sense una protecció adient i en un deficient estat de conservació.
- La precarietat econòmica a què estava sotmesa la població pirinenca.
- Un increment de la demanda d'objectes artístics, etnològics i, en menor mesura, arqueològics.
- Una presència, cada vegada més habitual, de marxants, antiquaris, col·leccionistes i també, de lladres, que van convertir el patrimoni històricoartístic en presa fàcil i molt lucrativa.

La unió d'aquestes circumstàncies va comportar la pèrdua a nivell quantitatiu, però especialment a nivell qualitatiu, d'importantes obres d'art arreu del Pirineu.

LES DARRERES DUES DÈCADES (1985-2004)

El quart període, que ens porta fins a l'actualitat, s'inicia a mitjan anys vuitanta coincidint amb tres dates importants: la primera, la detenció a Sitges, el 1982, del famós lladre Erik el Belga, que va actuar per tota la serralada

pirinenca i, en definitiva, per tot el nord peninsular. La segona, la millora dins l'àmbit legislatiu penal amb la promulgació de la Reforma urgente y parcial del Código Penal, en què es comença a aplicar un tipus agreujat als casos de furt o robatori d'objectes amb valors historicoartístics. Finalment, l'aparició, el 1985, de la primera llei administrativa sobre patrimoni històric des de l'any 1933: la Llei 16/85 (Ley del Patrimonio Histórico Español), que venia a regular i protegir administrativament el patrimoni cultural estatal i dotava d'una eina bàsica d'actuació tant l'Administració, com les forces i els cossos de seguretat de l'Estat.

A nivell demogràfic, les valls pirinenques pateixen un acusat descens de la població i concretament l'Alta Ribagorça es converteix en la comarca menys poblada de Catalunya amb el gruix de la població concentrada en tres nuclis: Vilaller, el Pont de Suert i Boí; darrerament, l'arribada del fenomen turístic ha comportat una minsa recuperació (Sabartés 1998, pp. 49-62).

A nivell tècnic, des de les administracions competents es comencen a dur a terme, amb una major assiduitat, inventaris i censos d'objectes artístics, primera mesura i eina bàsica de protecció (G. F. 1991 FARRÉ Glòria, p. 58). En aquesta línia, a mitjan anys noranta, s'elaboraran les Cartes arqueològiques comarcals, entre les quals es compta la de l'Alta Ribagorça, l'any 1995. Alguns temples es doten de mesures de seguretat físiques i electròniques, es potencien els museus ja creats i se'n fomenta la creació de nous. Apareixen nous i joves professionals vinculats al món del patrimoni, tant cultural com natural: arqueòlegs, antropòlegs, biòlegs, geòlegs, etc. Originaris, o no, de les comarques altpirinenques, impulsaran la creació de plataformes tècniques, la promoció d'activitats culturals, la transmissió d'informació entre els diversos professionals, o l'elaboració d'estudis científics relacionats amb el món del patrimoni cultural altpirinenc; a més, es convertiran, de vegades, en un sistema de control informal i de denúncia d'agressions comeses contra el patrimoni cultural.

Malgrat aquestes noves expectatives, la realitat del patrimoni pirinenc serà una altra diferent, ja que, durant aquestes dues últimes dècades, les comarques pirinenques viuran episodis d'espoli sense precedents com a conseqüència, entre d'altres, de la socialització del món de l'art i les antiguitats i, per tant, un augment de la demanda que haurà de ser satisfeta, en ocasions, mitjançant canals fraudulents. En l'àmbit arqueològic, es produirà un increment d'activitats furtives amb detectors de metalls i el desenvolupament

lupament massiu de les activitats constructives, que posarà en evidència la incapacitat de les administracions per controlar els danys provocats en jaciments arqueològics.

Durant aquest període, a l'Alta Ribagorça, hem pogut documentar un total de sis fets, dos d'ells a partir de la documentació d'hemeroteques, els de l'ermita de Sant Quirc, el 1992, i el de l'església de Sant Climent de Taüll, el 1996, aquest últim, també conegut a partir d'una entrevista personal. Els quatre restants han estat documentat a partir d'informacions orals: els de les esglésies de Sant Salvador de Sarroqueta, el 1998, el de Santa Maria de Sarroqueta, el 2000-2001, el de la capella de Sant Miquel, al despoblat de l'Artiga a principis dels anys noranta i, finalment, el robatori de la masia de Cal Piqué de Gotarta, succeït l'any 1999 o bé 2000.

A la Ribagorça aragonesa, ens fem ressò de dos episodis singulars de robatori que van tenir lloc entorn dels anys vuitanta, sense que ens hagi estat possible precisar més en la cronologia dels fets: els de les esglésies de la Mare de Déu del Roser de Lliterà, a Viacamp, i el de la Mare de Déu de la Mola, al municipi de Bonansa. En ambdós casos, se sostreuen sengles reproduccions en guix de factura recent i sense cap interès artístic i/o històric. Es dona la circumstància que les originals havien estat substituïdes poc abans dels robatoris.¹¹

Ermita de Sant Quirc de Taüll

Els primers dies de maig de 1992, uns treballadors de la urbanització del Pla de l'Ermita denunciaven la desaparició de les disset dovelles de l'arc de pedra tosca treballada de la portalada d'entrada de l'ermita de Sant Quirc, situada a un quilòmetre de la població de Taüll, datada al segle XI i considerada com una de les joies del romànic de Taüll.

Cinc dies després que es fes pública la notícia als mitjans de comunicació, les disset pedres van ser retrobades pel mateix grup de treballadors que n'havia denunciat la desaparició. El conjunt de l'arcada es va localitzar al barranc de Santa Mònica, a un quilòmetre de l'ermita. Es trobaven en un marge de la carretera i disposades a terra de la mateixa forma en què es trobaven en la seva ubicació original. Se suposa que, en un primer moment,

11. Les informacions dels fets han estat facilitades per mossèn Riu i mossèn Vila, rectors de les parròquies afectades en aquells moments, respectivament.

els lladres se'n van penedir, davant de l'àmplia repercussió social, i van optar per abandonar les peces en un lloc visible, per tal que fossin fàcilment trobades i restituïdes a l'espai original.

No obstant això, altres fonts apunten que la sostracció de l'arc estava destinada a forçar l'Administració, acusada de deixadesa, a dur tasques de restauració a l'ermita, ja que des de feia temps patia un important deteriorament. De fet, vora l'arc es trobà una nota escrita amb la frase: "si no l'arregleu, la pròxima vegada no el tornarem". La "malifeta" provocà una ràpida actuació de restauració per part de la Generalitat (Jané 2004, pp. 180-181).

REFERÈNCIES:

- MONER DE, J. 1992a, "Desaparece la portada de una de las 'joyas' del Románico de Taüll", a *Segre*, 9 de maig de 1992, p. 56. [Exemplar fotocopiado]
- MONER DE, J. 1992b, "Las piedras de la ermita de Sant Quirc, 'aparecen' a la semana de ser robadas", a *Segre*, 14 de maig de 1992, p. 42. [Exemplar fotocopiado]
- JANÉ, J. 2004, "Un projecte alternatiu de desenvolupament del Pirineu. Testimoniatge personal sobre la transformació de la Vall de Boí del darrer quart del segle XX (1976-2001)". *Revista Ripacurtia*, Benavarri, 2, p. 151-186, 2004.

Església de Sant Miquel de l'Artiga

La capella es troba situada vora casa Cierco, l'única casa que encara es visitava amb una periodicitat gairebé diària. Quan van succeir els fets, a principis dels anys noranta, a la capella només es feien misses de forma puntual, per l'onomàstica o per alguna boda. Els lladres van entrar forçant la porta de la capella i un cop van agafar les imatges barroques de la Mare de Déu de la Mercè i una talla de Sant Sebastià es van adreçar fins a casa Cierco, on van sostreure una maleta amb tots els objectes dels cerimonials religiosos, les robes del capellà, un calze i un missal. Afortunadament, les campanes estaven amagades sota d'un munt de teules velles i no van ser vistes pels autors del robatori. Els fets no es denunciaren.

REFERÈNCIES:

- Comunicació oral facilitada per mossèn Ramon Vila, exrector de la parròquia de Vilaller, per mossèn Joan Mora i per Josep Palacín, veí de Vilaller.

Església de Sant Climent de Taüll

Entre el dia 1 i 2 de novembre de 1996 uns lladres van escalar la paret del campanar per l'exterior fins al primer pis, des d'on van pujar per la part

interior i fins al cloquer. Allà van recollir una de les quatre campanes originals que hi restaven, datada del segle XVIII i d'uns cent quilos, i la van llençar a l'interior del cementiri; després van baixar i la van arrossegar uns 25 metres fins a la porta d'entrada. Curiosament, un cop fet el treball més complicat, abandonen la peça en aquell lloc per causes que encara es desconeixen.

REFERÈNCIES:

– Comunicació oral de Cristina Castellà.

MONER DE, J. 1996, "Intentan robar una campana de Sant Climent de Taüll de más de 100 kilos", a *Segre*, 3 de novembre de 1996, p. 19. [Exemplar fotocopiats]

Sant Salvador de Sarroqueta

La imatge moderna de Sant Salvador desapareix del temple, situat als afores de la població, sense que puguem precisar més, ni sobre el *modus operandi* dut a terme, ni sobre el moment en què s'esdevingueren els fets que, això sí, estaria entorn dels anys 1998 o 1999. Es dona la circumstància que la figura que va substituir la desapareguda ha tornat a desaparèixer.

REFERÈNCIA:

– Comunicació oral de la senyora Palmira, de casa Espana de Sarroqueta.

Cal Piqué de Gotarta. Domicili particular

Els fets es cometen en casa noble de l'Alta Ribagorça, especialment durant els segles XVIII i XIX. El robatori que es va cometre l'any 1999 o bé 2000 es va atribuir a un grup d'ètnia gitana i anava dirigit a aquesta taula en concret, ja que no van robar res més; fins i tot van retirar els objectes que hi havia a sobre de la taula sense mostrar-hi cap interès. S'entén l'interès per la taula, ja que era d'una gran qualitat: de noguer de quatre metres de llarg, amb sis potes quadrades, molt massissa i amb calaix en una punta. La part de sobre estava composta per dos tipus de fusta de diferents colors que formaven una sanefa a la zona perimetral. El fill del propietari va fer un seguiment per a intentar recuperar la peça, però no va fructificar.

REFERÈNCIA:

– Comunicació oral d'Ignasi Ros (Ecomuseu de les Valls d'Àneu).

Església de Santa Maria de Sarroqueta

Igual que succeeix amb la resta de temples, l'església de Santa Maria de Sarroqueta es troba situada als afores de la població i es trobava en estat de

ruïna des de feia algun temps. Abans del 2000 o 2001, any en què finalment van furar la pica, ja l'havien intentat robar en altres ocasions. Era de pedra massissa i va ser sostreta sense cap mena de problema, ja que la zona tot just era visitada esporàdicament per alguns veïns. Segurament, l'acció va ser comesa per diverses persones en funció del pes de la peça i molt probablement el vehicle que la va carregar ho va fer accedint-hi des del poble de Llesp.

REFERÈNCIES:

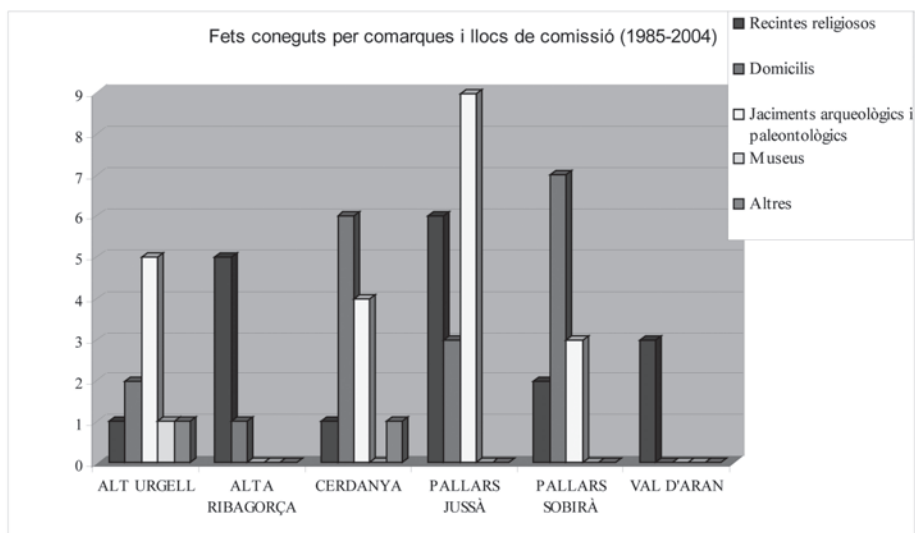
- Comunicacions orals facilitades per mossèn Ramon Vila, exrector de la parròquia de Vilaller, mossèn Joan Mora, la senyora Palmira de Casa Espana de Sarroqueta i per Cristina Castellà.

Tot i que durant aquests dos últims decennis hem observat importants millores a diversos nivells, legals, tècnics, administratius, etc. envers el patrimoni cultural, malauradament, però, el patrimoni cultural, tant el de titularitat particular com el comunitari, és lluny d'obtenir unes quotes òptimes de protecció. Durant aquests vint anys el nombre d'atemptats contra el patrimoni ha augmentat exponencialment, tot i que, també és cert, les fonts d'informació en aquest aspecte són qualitativament i quantitativa més considerables que en períodes anteriors.

La dinàmica dels últims anys, marcada per una forta demanda d'antiguitats, ha sobredimensionat un mercat al qual ha calgut cercar noves vies d'abastament a més de les legals. El caràcter fortament lucratiu de les activitats il·lícites i la relativa senzillesa dels robatoris han disparat el nombre d'actes d'espoli arreu del país i la serralada pirinenca no n'ha quedat al marge.

En aquest període, a les comarques de l'Alt Pirineu català hem documentat un total de seixanta-un episodis d'espoli, sis dels quals corresponen a la comarca de l'Alta Ribagorça, que suposen una mica menys del 10% del total pirinenc, molt per sota de comarques com el Pallars Jussà que amb el seu 30 % és, de llarg, la comarca amb més fets documentats.

Els llocs de comissió presenten certes diferències respecte al període anterior; a nivell pirinenc, els fets comesos contra jaciments arqueològics augmenten exponencialment i juntament amb domicilis i recintes religiosos s'han convertit en l'objectiu preferit pels espoliadors, amb un percentatge que gira entorn del 30% per a cadascun d'ells. Els temples i determinats domicilis pirinencs (masies deshabitades i/o segones residències) presenten moltes facilitats per als lladres i un exemple d'això el trobem a l'Alta Ri-

bagorça on, en menys de deu anys, han desaparegut d'esglésies i domicilis, respectivament, dues imatges barroques, una pica baptismal, una taula antiga de noguer i diversos objectes litúrgics. Ben segur, però, que no devien ser les úniques peces desaparegudes a la comarca durant aquest temps, un nombre tan reduït de fets coneguts només és atribuïble a la impossibilitat d'accés a determinades fonts d'informació, sobretot les judicials.

Finalment, i ateses tres variables, com són l'espai físic on es produeixen els fets, les comarques i els anys de comissió d'aquests, observem el següent:

- Mentre que la resta de comarques pirinenques presenten els casos d'espoli més repartits, a les comarques més nord-occidentals, les de la Val d'Aran i l'Alta Ribagorça, els actes coneguts contra el patrimoni cultural van ser comesos gairebé exclusivament contra els recintes religiosos.
- Quant a la relació entre els mesos de l'any i la comissió dels actes d'espoli, ens adonem que la gran majoria, dels que hem pogut datar amb precisió, es produeixen durant els mesos d'estiu o, en el pitjor dels casos, durant els mesos de primavera o tardor i només en escasses ocasions entre mitjan mes de desembre i mitjan mes d'abril, coincidint amb els de major duresa del clima de muntanya: fortes nevades, baixes temperatures, dificultat en les comunicacions, etc.

Estretament lligat a l'increment de l'activitat constructiva a les comarques de muntanya, s'hauria d'afegir un aspecte molt negatiu que afecta el patrimoni arqueològic, a què ja hem fet referència en el període anterior i que ara s'agreuja: l'afectació i els danys a jaciments arqueològics provocats per les obres de fonamentació i construcció de noves edificacions. Estem convençuts que ens trobem davant d'un nombre considerable d'afectacions i, malgrat tot, no en tindrem coneixement mai. La poca valoració del llegat arqueològic, la preeminència dels interessos econòmics per sobre dels culturals i la incapacitat i/o la desídia administrativa han fet desaparèixer importants pàgines de la història i de l'arqueologia pirinenca.

CONCLUSIONS GENERALS

L'espoli dels béns culturals ha existit sempre. Ja en tenim notícies durant l'Imperi Antic a Egipte, però amb tota certesa ja es donava molt temps abans. El valor intrínsec dels objectes, el luxe, el reconeixement i l'estatus que atorguen als seus posseïdors han estat algunes de les causes que han convertit els objectes patrimonials en un bé cobejat per molts.

Hem vist com l'Estat espanyol es va convertir en objectiu dels lladres a partir dels anys seixanta, i sobretot setanta, primer amb assalts a recintes religiosos i després a domicilis particulars; en ambdós casos, els atacs estan molt lligats al despoblament de les zones rurals. Si bé la repercussió del fenomen a l'Estat ha estat molt important des d'aleshores, encara es manté molt per sota d'altres estats europeus com França o Itàlia.

L'espoli és una xacra que no coneix fronteres -INTERPOL el considera com la tercera font de criminalitat mundial, només superada pel tràfic de drogues i el d'armes- i presenta una sèrie de característiques que poden ser perfectament extrapolables a qualsevol regió, país o estat. Els gustos i les modes que condicionen el mercat, la facilitat i la minsa alarma social que provoquen aquests tipus de robatoris, el desinterès i/o la manca de mitjans de protecció -privada o institucional- i el, cada vegada més, lucratiu negoci de l'art i les antiguitats són alguns dels ingredients d'un còctel explosiu que comporta anualment la desaparició d'importants obres del nostre llegat cultural.

Agrans trets, pel cas del Pirineu, quatre causes s'apunten com a responsables per a comprendre l'èxode o la pèrdua de gran part dels béns culturals al llarg del segle XX: la petjada que deixa el pas del temps sobre les obres, els

museus de concentració i/o el col·leccionisme, les guerres i, finalment, els robatoris. Aquestes causes, a més a més, s'han vist agreujades pels períodes de penúria econòmica, per la incultura i la infravaloració del patrimoni històric per part dels habitants pirinencs, pel despoblament i pel valor econòmic que han adquirit en el mercat les obres d'art i les antiguitats.

Per a la primera part del segle XX hem trobat dues raons per explicar l'èxode o la desaparició de molts tresors culturals pirinencs: la primera, la conjunció entre l'activitat d'antiquaris, col·leccionistes i representants de museus, que entre finals del segle XIX i principis del XX van recórrer la serrallada, i l'avidesa de diners per part del bisbat d'Urgell que comportà tot un seguit de vendes, legals jurídicament parlant, si bé qüestionables des d'un punt de vista moral. La segona raó, cal cercar-la en la destrucció sistemàtica d'edificis i obres religioses durant el període de Guerra Civil que provocaren, segons algunes estimacions, la pèrdua del 80% de les obres artístiques religioses del bisbat d'Urgell.

El panorama en què restà el patrimoni historicoartístic a partir d'aleshores és descoratjador. A la important destrucció que patí l'art religiós, cal afegir ara l'inici d'un moment històric marcat per les penúries econòmiques que relegaran el patrimoni, salvat dels estralls de la guerra, a un segon terme, mal conservat i protegit.

A partir dels anys seixanta i sobretot dels setanta, es produeix una certa saturació del mercat internacional d'antiguitats com a conseqüència d'un augment de la demanda de peces artístiques, etnològiques i arqueològiques. Tot coincidint amb l'oberturisme de l'Estat espanyol a l'estranger, molts marxants d'antiguitats, col·leccionistes i també lladres -per què no dir-ho- veuen l'opció hispana com una bona solució per aprovisionar de fons i descongestionar els mercats. Les circumstàncies socioeconòmiques del moment venien marcades per la precarietat econòmica, fet que afavoria l'adquisició de peces per part de tractants d'antiguitats, i pel despoblament rural, que feia del patrimoni un objecte especialment vulnerable als robatoris.

D'altra banda, però, observem com, de forma incipient, es genera una major sensibilitat envers el patrimoni cultural que es farà especialment palesa durant els dos últims decennis. Es creen museus o es potencien els ja creats; la legislació, tant administrativa com penal, s'impregna d'un esperit més proteccionista, es produeix un augment de professionals vinculats al sector del patrimoni històric, es milloren els sistemes de protecció, etc.

Amb tot, però, en els últims vint anys hem estat testimonis de pèrdues irreparables d'una part de l'herència cultural de l'Alt Pirineu i la gran demanda d'antiguitats n'ha estat la responsable. Els recintes religiosos, els immobles privats i fins i tot els museus han continuat patint robatoris i el patrimoni arqueològic s'ha vist perjudicat pel desenvolupament desmesurat de les activitats constructives i per les millores tecnològiques aplicades en els aparells de detecció.

En conclusió, doncs, ja podem corroborar que totes les mesures aplicades fins a la data -tècniques, tecnològiques, legals, humanes, etc.- han estat clarament insuficients per a frenar, ja no diem per a pal·liar, la xacra que ha suposat l'espoli. Per tant, creiem que és urgent fer una profunda revisió dels mitjans de protecció i orquestrar una sèrie de mesures a tots nivells: educatiu, legal, tècnic, policial, etc., i amb tots els agents implicats en la defensa del patrimoni cultural: administracions, professionals, estaments policials i judicials, etc.

BIBLIOGRAFIA

- ALTED VIGIL Alicia, *Política del Nuevo estado sobre el patrimonio cultural y la educación durante la guerra civil española*, Ministerio de Cultura-Dirección General de Bellas Artes, Madrid, 1984.
- ÁLVAREZ LOPERA José, *La política de bienes culturales del gobierno republicano durante la guerra civil española*, Ministerio de Cultura. Dirección General de Bellas Artes, Archivos y Bibliotecas, Madrid, Vols.I-II, 1982.
- BAUTISTA Aurelio, "Buscadores de tesoros una preocupante plaga", a *La Vanguardia*, 1 de setembre 1982, p.18.
- BONILLO Felipe, "Els veïns d'Isona deixen exposar una talla que amaguen des del 1950", a *Segre*, 10 de desembre 2004, p.55.
- BORRÀS Maria Lluïsa, "Frederic Marés, el coleccionista invicto", a *Coleccionistas de arte en Catalunya*, Biblioteca de La Vanguardia, 1985, pp.69-84.
- BUESA Domingo, "La seguridad de los bienes del patrimonio artístico", a *Boletín informativo del Grupo de Historia de Tauste*, Tauste, desembre 2003, pp.10-18.
- CAGIGÓS Antoni, "El Museu Diocesà d'Urgell", a *Església d'Urgell*, 298, març-abril 2001, pp.1-16.
- CASANOVA Eugeni, "Espoliació i ruïna al Pallars", a *Avui*, 2 desembre 2000 [s/f].
- CASTELLS SERRA Jesús, "El martiri de les coses", a *Martirologi de l'església d'Urgell, 1936-1939*, bisbat d'Urgell, la Seu d'Urgell, 1975, pp.225-262.
- "El retorn d'un retaule. La predel·la gòtica de Bolvir", a *Església d'Urgell*, 272, juliol-agost 1998, p.15.
  - *150 anècdotes amb eclesiàstics de casa nostra*, parròquia de Santa Maria de Guissona, Guissona, 2004.
- FARRÉ Glòria, "'Redescubren' 139 objetos de interés en las iglesias de Boí", a *Segre*, 22 de maig 1991, p.58.

- GUDIOL I RICART Josep Maria, *Tres escrits de Josep Maria Gudiol i Ricart*, Col. Opera Minora, Barcelona, 1987, pp.83-115.
- JANÉ SOLÀ Josep, "Un projecte alternatiu de desenvolupament del Pirineu. Testimoni personal sobre la transformació de la Vall de Boí del darrer quart del segle XX (1976-2001)", a *Ripacurtia*, 2, Benavarrí, 2004, pp.151-186.
- LAMET Pedro Miguel, "El expolio de arte sacro", a *Iglesia*, 1980, pp.72-76.
- LLUENT José Manuel, *Expolio y fraude en el arte*, Centro Universitario E.A.E. Winterthur, Barcelona, 2002.
- MARÈS DEULOVOL Frederic, *El mundo fascinante del coleccionismo y de las antigüedades. Memorias de la vida de un coleccionista*, Institut de Cultura, Museu Frederic Marés, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2000 (1977).
- MAYOL Miquel Josep, *El salvament del patrimoni artístic català durant la guerra civil*, Ed. Pòrtic, Col. Llibre de butxaca 36, Barcelona, 1971.
- MIR Conxita i PRATS Francesc, "'La causa General' com a font historiogràfica. La documentació de Lleida i província", a *Miscel·lània. Homenatge a Josep Lladonosa*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 1992, pp.697-708.
- PLA Josep, "Tres biografies. Joan Maragall. Un assaig, vida i miracles de Josep Pijoan, Francesc Pujols. Notes", a *Obra completa*, Ed. Destino, Barcelona, vol.X, 1981, pp.224-235.
- PRAT Montse, "La oscura historia del expolio de Tredòs", a *Revista Pública*, 2, juny 2000, pp.24-33.
- RIBÓ Fredi, "Un anónimo devuelve al obispado de Urgell un retablo gótico robado en la Guerra Civil", a *Segre*, 25 d'agost 1998a, p.3
- "La predela gòtica devuelta al obispado de Urgell ya està en la capilla de Bolvir", *Segre*, 26 d'agost de 1998b, p.10
  - "El 'milagro' de Bolvir", a *Segre*, 30 d'agost de 1998c, p.15
- SABARTÉS GUIXÉS Josep Maria, *Població i territori a l'Alt Pirineu català. Anàlisi demogràfica de les comarques de l'Alt Urgell, Alta Ribagorça, Cerdanya, Pallars Jussà, Pallars Sobirà i Vall d'Aran*, Ed. Garsineu, Tremp, 1998.
- SANTESMASSES Xavier, "Bolvir pedirà el retorn de más piezas de arte del museo diocesano de Urgell", a *Segre*, 27 d'agost de 1998, p.10
- SORIANO Joan Manuel, "Evolució del poblament i transformació del territori a les comarques de La Cerdanya i L'Alt Urgell", a *Curs d'estiu d'estudis Pirinencs*, La Seu d'Urgell, 1993, pp.103-120.